

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, June 2018, 22 (1): 33-61

**Mistik Tecrübe ve Kişilik İlişkisi Üzerine:
Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğrencileri Örneklemi***
*On The Relationship of Mystical Experience and Personality:
A Sample of Erciyes University Theology Faculty Students*

Mustafa Ulu

Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı
Assistant Professor, Erciyes University, Faculty of Theology, Department of Psychology of Religion
Kayseri, Turkey

mustafaulu@erciyes.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0003-0070-7826>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 13 Şubat/February 2018

Kabul Tarihi / Accepted: 15 Nisan/April 2017

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran/June 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Cilt / Volume: 22 **Sayı – Issue:** 1 **Sayfa / Pages:** 33-61

* Bu çalışma Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince desteklenmiştir. Proje Numarası: SBA-2017-7442 / This work was supported by Research Fund of Erciyes University. Project Number: SBA-2017-7442.

Atıf/Cite as: Ulu, Mustafa. "Mistik Tecrübe ve Kişilik İlişkisi Üzerine: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğrencileri Örneklemi - On The Relationship of Mystical Experience and Personality: A Sample of Erciyes University Theology Faculty Students". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 22/1 (Haziran-June 2018): 33-61. <https://doi.org/10.18505/cuid.394028>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/cuid>

Copyright © Published by Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

Mistik Tecrübe ve Kişilik İlişkisi Üzerine:

Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğrencileri Örnekleme

Öz: Bu çalışmada din psikolojisinin en önemli konuları arasında yer alan ancak Türkiye’de yeteri kadar incelenmemiş bir konu olan mistik tecrübeye odaklanılmış ve olgunun kişilik özellikleri ile arasındaki ilişki belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmada Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde öğrenim gören 345 öğrenciden anket yöntemiyle veri toplanmıştır. Çalışmada “*Mistik Tecrübe Ölçeği*”, ile “*HEXACO Kişilik Envanteri*” kullanılmıştır. Verilerin çözümlenmesinde Korelasyon ve Regresyon analizleri ile t-Testi ve Tek Yönlü ANOVA teknikleri kullanılmıştır. Sonuçlar mistik tecrübe açısından katılımcıların en yüksek ortalamaya Olumlu Etki (m=3,69; sd.=,77); en düşük ortalamaya Zamansal&Mekansal Nitelik (m=2,94; sd.=,89) faktörlerinde sahip olduklarını; buna ek olarak Ego Niteliği, Akli Nitelik ve Anlatılamazlık faktörlerinde birbirlerine yakın değerler elde ettiklerini göstermektedir. HEXACO’da ise öğrenciler, en yüksek ortalamayı Dürüstlük-Alçakgönüllülük (m=3,76; sd.=,55); en düşük ortalamayı Dışadönüklük (m=3,04; sd.=0,65) faktörlerinde elde etmişlerdir. Mistik tecrübe ile en çok ilişkili olan kişilik boyutlarının ise Sorumluluk ve Deneyime Açıklık olduğu görülmektedir. Regresyon analizine göre ise Uyumluluk, Sorumluluk ve Tecrübeye Açıklık faktörlerinin mistik tecrübeyi anlamlı bir şekilde yordadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Mistik tecrübe, Mistisizm, Kişilik, HEXACO.

On The Relationship of Mystical Experience and Personality:

A Sample of Erciyes University Theology Faculty Students

Abstract: This study has focused on the mystical experience which is one of the most important topics of psychology of religion, but it is a subject not examined enough in Turkey and also tried to determine the relationship between personality traits and personality. Data were collected from 345 students who were studying at Erciyes University Faculty of Theology by questionnaire method. “*The Mysticism Scale*” which is developed by Ralph Hood and widely used in international literature to measure the mystical experience and “*HEXACO Personality Inventory*” were used to measure the personality traits of students. In addition to descriptive statistics of demographic characteristics of the sample, The Pearson Moments Multiplication Correlation Analysis, Independent Sample t-Test and One-Way ANOVA techniques were used in the analysis. Findings show that participants have the highest average to Positive Affect and the lowest average to Temporal/Spatial Quality factor. In addition, they obtained close values in Ego Quality, Noetic Quality and Ineffability factors. When the students were evaluated in terms of gender, it was seen that there was a difference in level of significance only in terms of Unifying Quality. ANOVA analysis was carried out to determine whether there was any variation in class variable. As a result of this analysis, it is seen that all of the factors are significantly differentiated in terms of class variable. There is no difference in level of significance between age and mystical experience factors, the last independent variable. When looked at the correlations among mystical experience factors, it

is understood that all of the factors are in a meaningful relationship with each other. Among the six factors of HEXACO, the students have the highest average on Humility-Honesty; the lowest average on eXtraversion. In terms of gender, there is a statistically significant difference in the level of Humility-Honesty, Emotionality, and Conscientiousness. There is no significant difference between class and age variables and personality traits. According to Linear Regression analysis, Agreeableness, Conscientiousness and Openness to Experience factors of personality traits are predictive of mystical experience in a statistically significant level.

Keywords: Psychology of Religion, Mystical experience, Mysticism, Personality, HEXACO.

SUMMARY

The fact that the mystical experience is a repetitive phenomenon in different social, cultural and religious structures in different periods and has a mysterious element in it has caused that mysticism has taken its place among the basic subjects of the field since the first periods of psychology of religion. One of the sections of *The Varieties of Religious Experience*, which is regarded as the main source of the area, is mysticism. In general, "mystical experience" is considered as a subcategory of "religious experience", which is a wider area. For this reason, it also carries the characteristics of religious experience. Due to these common features, it can be seen that they are used in place of each other in the literature.

If the religious experience is defined as the experience of the individual at the time of encounter with the sacred, such experience can be obtained in two ways. In the "religion-based mystical experience", which is the first way, institutional or established religious thoughts and understandings and holy writings are influential. The second way, "non-religious or natural mystical experience", can be said to be spiritual quests that individual needs play an important role in them are effective.

Personality is used as one of the basic variables in social and health sciences in general, and in psychology because it is among the main subjects in particular. The common emphasis of research on personality is that the phenomenon is extremely complicated. Despite its widespread use, the abstraction of the concept has been influenced by the diversity of the researchers' perspectives and this has led to a lack of clear consensus on the definition. However, in order to investigate the phenomenon in recent periods, dimensional approaches that their basic assumption is personality can be categorized under certain factors have begun to be preferred. In this study, HEXACO was used, because it was thought that it could make a more detailed measurement of personality.

The sample of this study is composed of 345 students studying at Erciyes University Theology Faculty in 2017-2018 academic year. When looked at the gender distribution of the sample, the rate of male students was 21.2% (n=73); and the rate of female students was 78.8% (n=272). This reflects the current situation in the faculty. The average age was 21,13

(sd=1,761). The age range is 18-26. Class distribution was 23,5% (n = 81) in Preparatory class; 15.4% (n = 53) in first-grade; 19.4% (n = 67) in second-grade; 18.3% (n=63) in third grade (n = 63); and 23.5% (n = 81) in the fourth grade. It has been noted that distributions are homogeneous in terms of class variables.

The "Mystical Experience Scale" which is developed by Ralph W. Hood to measure the criteria which are offered by Walter T. Stace and which must be in the mystical experience has been used in determining the tendency of mystical experience. Hood et al. have reported reasonable reliabilities for subscales based on 3-factor solution. Alpha coefficients of the original scale were ,76, ,69, and ,76 for the extrovertive mysticism, introvertive mysticism and religious interpretation respectively. The adaptation of the scale to Turkish culture and the validity and reliability study were carried out by Mehmet Süheyl Unal as a graduate thesis and it was stated that the Alpha coefficient was ,89. In this study, the Cronbach Alpha reliability coefficient of scale is ,91. HEXACO, developed by Lee and Ashton, was used to determine personality traits. The scale was adapted to Turkish by Wasti, Lee, Ashton and Somer. The scale consists of Honesty-humility (H), Emotionality (E), eXtraversion (X), Agreeableness (A), Conscientiousness (C), and Openness to experience (O) factors.

Pearson Moments Multiplication Correlation Analysis was performed to determine if there is a relationship between mystical experience tendencies and personality traits when the data were analyzed in accordance with the aim of the study. Later, it was tried to determine the power of explaining the variables with Multiple Linear Regression Analysis. In addition, One-way ANOVA was used to determine whether there was any relationship between significance levels. Moreover, descriptive statistics of relevant variables are included in the study.

Findings show that participants have the highest average to *Positive Affect* (m=3,69; sd.=,77) and the lowest average to *Temporal/Spatial Quality* (m=2,94; sd.=,89) factor in terms of mystical experience. Additively, they obtained close values in *Ego Quality*, *Noetic Quality* and *Ineffability* factors. When the students were evaluated in terms of gender, it was seen that there was a difference in level of significance only in terms of *Unifying Quality* (t=1,770; p=,028). ANOVA analysis was carried out to determine whether there was any variation in class variable. As a result of this analysis, it is seen that all of the factors are significantly differentiated in terms of class variable. From the standing point of class variable, it is seen that the first grades differed negatively compared to the other classes. According to the data, the scores on the mystical experience scale for preparation and first grade are high while the averages for the next grade are falling. There is no difference on level of significance between age and mystical experience factors, the last independent variable. When looked at the correlations among mystical experience factors, it is understood that all of the factors are in a meaningful relationship with each other. The highest correlation is between *Religious Quality* and *Ineffability* (r=,661); the lowest correlation is between the *Unifying Quality* and the *Temporal/Spatial Quality* (r=,346).

Among the six factors of HEXACO that have been developed to determine the personality traits, the students have the highest average on *Humility-Honesty* ($m=3,76$; $sd.=,55$); the lowest average on *eXtraversion* ($m=3,04$; $sd.=0,65$). In terms of gender, there is a statistically significant difference in factors of *Humility-Honesty* ($t=,606$; $p=,004$), *Emotionality* ($t=,334$; $p=,000$), and *Conscientiousness* ($t=,022$; $p=,033$). There is no significant difference between class and age variables and personality traits. According to Linear Regression analysis, *Agreeableness*, *Conscientiousness* and *Openness to Experience* factors of personality traits are predictive of mystical experience in a significant level statistically.

Personality dimensions that are most related to mystical experience as a result of analysis are *Conscientiousness* and *Openness to Experience*. When the mystical experience is compared with the personality traits, it is concluded that *Openness to Experience* factor is related to all the factors of the mystical experience except for the *Ineffability*. Although the relationship is regarded as weak in terms of correlation, it is an important finding that there are positive relations in between. In other words, as personality traits evolve, the mystical experience level also increases. The lack of a similar work in the literature in this respect removes the possibility of making comparisons.

GİRİŞ

Mistik tecrübenin farklı zaman dilimlerinde farklı sosyal, kültürel ve dini yapılarda tekrar eden bir mefhum olması ve içerisinde gizemli bir unsur bulundurması din psikolojisinin ilk teşekkül ettiği dönemlerden beri mistisizmin alanın temel konuları arasında yerini almasını sağlamıştır. Alanın kurucu kitabı olarak kabul edilen *The Varieties of Religious Experience*'in (bk. *Dinsel Deneyimin Çeşitleri: İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*) bölümlerinden birisi de mistisizm'dir. Bu eserinde James, mistisizmi dinin "özü ve merkezi" olarak tanımlamakta¹ ve mistik tecrübelerin de bireysel dini yaşantı için önemli olduklarını belirtmektedir. Din psikolojisi alanında gerek yurtdışı gerekse yurtiçinde daha sonra yazılan eserlerin tamamında da mistisizm bir başlık olarak yer almaktadır.

Genel olarak mistisizmin merkezinde bir çeşit derin dinî tecrübe olduğu kabul edilmekle birlikte, araştırmacıların bu deneyimi nasıl karakterize edeceği ve değerlendireceği konusunda çarpıcı farklılıklar vardır. Bu noktada genel olarak üç durum ortaya çıkmaktadır. İlk olarak mistisizmin olağandışı olmakla birlikte diğer bilinç hallerinden sadece yoğunluk açısından farklı bilinç hallerini içerdiği; ikinci olarak mistik hallerin sadece olağandışı olmadıkları aynı zamanda diğer beşeri tecrübe türlerinden farklı olduklarıdır. Bu yaklaşımlar açısından da mistik tecrübe araştırmacılar tarafından incelenebilmektedir. Örneğin teologlar ve metafizikçiler mistik tecrübenin dogmatik ifadelerine; fenomenologlar ve filozoflar onun yapısına ve bilişsel önemine; psikologlar ve sosyologlar onun duygusal ve davranışsal özelliklerine; diğer bilim insanları ise onun fizyolojik koşulları ve korelasyonları

¹ William James, *The Varieties of Religious Experience* (London, New York: Routledge, 2002), 294.

gibi özelliklerine odaklanmaktadır. Üçüncü ve daha radikal görüşe göre ise, diğer tecrübe türlerinden farklı olsun ya da olmasın mistik yaşantının özel durumların ya da bilinç hallerinin yaşanılması ve özel bir terbiye biçimi olarak düşünülmesinin aslında yanlış olduğudur. Bu görüş mistisizmin, mistikler tarafından ifade edildiği gibi olağandışı bir tecrübe türü olmadığını ve teologlar ya da diğer araştırmacılar tarafından rahatlıkla inceleyebileceğini savunmaktadır. Mistisizmi sıradan bilinç ve tecrübe halleri olarak gören ve bilimsellik uğruna onun kutsal ve yüce bir varlıkla bireysel bir ilişki kurma biçimi olduğu gerçeğini görmezden gelen bu yaklaşımın aksine mistisizm, belirli bir toplumun entelektüel ve toplumsal yapısının biçimlendirdiği bir hayat süresince dünyayı bütün olarak algılamaya çalışan, biçim değiştirmiş ve halen de değiştirmekte olan bir tecrübe biçimidir.²

Kişilik konusunda ise araştırmaların ortak vurgusu, olgunun son derece karmaşık olduğudur. Bu olgunun araştırılabilmesi için boyutsal yaklaşımlar tercih edilmeye başlanmıştır. Bu yaklaşımın temel varsayımı, kişiliğin belirli faktörler altında kategorize edilebileceğidir. Ancak bu faktörlerin kaç tane ve hangileri olduğu konusunda birlik sağlanabilmiş değildir. En çok kabul gören ve literatürde yaygın olarak kullanılan model, kişiliği beş faktör altında gruplandırarak ölçmeye çalışan “Beş Faktör Kişilik Modeli”dir. Son dönemlerde ise altıncı bir faktörün de var olabileceği iddia edilmiş ve HEXACO isimli yeni bir envanter geliştirilmiştir. Araştırmada kişilik konusunda daha detaylı bir ölçüm yapabileceği düşünülen HEXACO kullanılmıştır. Böylece bu çalışma ile din psikolojisinin en önemli konuları arasında yer alan ancak Türkiye’de yeteri kadar incelenmemiş bir konu olan mistik tecrübeye odaklanılmış ve olgunun kişilik özellikleri ile arasındaki ilişki belirlenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla önce olgular açıklanmaya ve literatürde yer alan bilgiler organize bir şekilde sunulmaya sonrasında ise anket yöntemi kullanılarak elde edilen veriler istatistiksel yöntemler ile analiz edilmeye çalışılacaktır.

1. MİSTİK TECRÜBE

Genel olarak “mistik tecrübe”, daha geniş bir alan olan “dini tecrübe”nin bir alt kategorisi olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple dini tecrübenin sahip olduğu özellikleri o da taşımaktadır. Literatürde bu ortak özelliklerden dolayı birbirlerinin yerine kullanıldıkları da görülmektedir. Coe, literatürde mistisizmin hangi anlamlarda kullanıldığını göstermektedir. Ona göre mistisizm,

a. çok çeşitli dini tecrübeler ve uygulamalar anlamına gelir. Kavramın kullanım alanı yabancı bir kişinin “ruhunun şeytan tarafından ele geçirilme” tecrübesinden trans hallerine kadar uzanmaktadır.

b. mistik halleri tecrübe eden kişilerin bu tecrübelerle yükledikleri doğal ve geleneksel yorumlardır. Bu yorumlar, her zaman gerçekleşen şeyler hakkında psikolojik veya yarı-psikolojik ifadeler içermektedir.

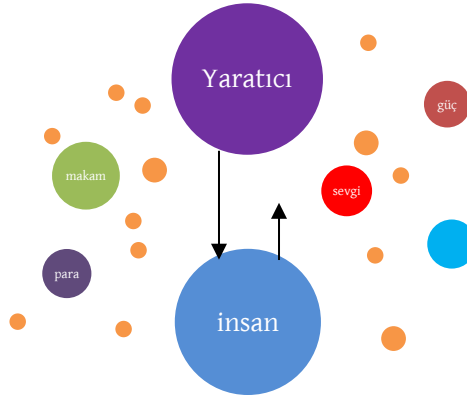
² Peter Moore, “Mysticism [Further Considerations]”, *Encyclopedia of Religion* (Detroit: Thomson Gale, 2005), 6356.

- c. tanrıyı sezgisel veya doğrudan bilmek anlamına gelir.
- d. yalnızca, bir olan varlığın gerçek olduğunu ve gerçekliğin ancak olgusal, sınırlı ve bireysel zihinden kurtulmak suretiyle bilinebileceğini ifade eden metafiziksel bir doktrindir.
- e. doğal düzene doğüstü bir müdahale anlamına gelmektedir.
- f. halk arasında batıl inanç, yani ruhlardaki inanç, sihir veya astroloji veya diğer gizli güçler anlamına gelir.³

Ancak bütün mistik tecrübeler “dinî” olarak nitelendirilebilirken bunların yerleşik doktrinler, uygulamalar ya da geleneklerle yakından ilişkili olan varlık ve varoluş hakkındaki değerlendirmeler konusunda dinî bir nitelik taşımaları zorunlu değildir. Tüzer’e göre dini oldukları ifade edilen tecrübelerin bir kısmı mistik, büyük bir kısmı ise mistik değildir; mistik olduğu söylenen tecrübelerin de büyük bir kısmı dinî, bir kısmı da din dışıdır.⁴

Eğer dini tecrübe bireyin kutsal ile karşılaşma anında yaşadığı tecrübe⁵ olarak tanımlanacak olursa bu tür bir tecrübe iki yolla edinilebilir. Bu yollardan ilki olan “*din temelli mistik tecrübe*”de kurumsal ya da yerleşik din anlayışlarının ve kutsal metinlerin etkili olduğu; ikinci yol olan “*din dışı ya da doğal mistik tecrübe*”de ise bireysel ihtiyaçların önemli bir rol oynadığı manevi arayışların etkili olduğu ifade edilebilir. Aslında bu noktada etkili olmaktan kastedilen şey hareketin ya da ilişkinin başlangıç noktasıdır. Şekil 1’de bu ilişki şeması gösterilmektedir.

Şekil 1. İlişki Şeması

Eğer birey, dini, bağlı olduğu ya da inandığı dinin akidelerinden yola çıkarak anlamaya ya da yaşamaya çalışıyorsa dini tecrübeden hareket ettiği ifade edilebilir. Din temelli tecrübeye etken olan varlık “yaratıcı”dır ve insanın bu ilişkideki konumu edilgendir.

³ George A. Coe, *The Psychology of Religion* (Chicago: Chicago University Press, 1917), 263.

⁴ Abdüllatif Tüzer, *Dini Tecrübe ve Mistisizm* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2006), 39.

⁵ Ramazan Ertürk, *Sufî Tecrübenin Epistemolojisi* (İstanbul: Fecr Yayınları, 2004), 75.

40 | Ulu, Mustafa. On The Relationship of Mystical Experience and Personality ...

Her ne kadar tecrübe insani bir durum olsa da bu ilişkide insan, inandığı dinin kurallarına etki edememektedir. Yaratıcı katında din objektiftir ve birey, dini ancak inanma ve bağlanma durumu ortaya çıktığı anda tecrübe etmektedir. Bu yönü ile din subjektifleşme ve insani unsurlar dini hayatın yaşanılmasında etkili olmaktadır. Din, insanileştiği anda ya da insan dini yaşamaya başladığında iki etki gözlenmektedir. İnsan, inandığı din içerisinde bilişsel ve duygusal olarak kendisini rahat hissetmekte ve başka bir arayış içerisine girmektedir. Ancak dinin kurallarına ve muradına tam olarak nüfuz edememesi, bazen insanların inandığı dinde kendi ihtiyaç ve arzularını tatmin edememesini de beraberinde getirmektedir. Bu noktada birey, başka dinleri ve inanç sistemlerini araştırarak din değiştirme yolunu seçebilmekte ya da inandığı dine ve onun akidelerine daha bireysel bir yaklaşımla yeniden daha yoğun ve derin bir şekilde bağlılık gösterebilmektedir. Mistik hayatın başlangıcını bu nokta oluşturmaktadır. Birey, kendine özgü yeni bir dindarlık modeli oluştururken bunu içinde yaşadığı toplumun kültürel ve dini atmosferi üzerine temellendirmektedir. İhtida ederek başka bir dine inanmayı tercih eden birey ise mevcut bir dine inanarak elde ettiği din temelli tecrübeyi başka bir dine inanarak yeni bir din temelli tecrübeye dönüştürmüş olmaktadır.

1.1. Mistik Tecrübenin Özellikleri

Stace tarafından yöneltilen “bütün mistik tecrübelerde ortak olan ve onları diğer tecrübe türlerinden ayıran ve dolayısıyla onların ortak özünü oluşturan bir ana özellik veya özellikler kümesi var mıdır?”⁶ sorusuna verilen cevaplar, zaman içerisinde aşağıdaki yaklaşımları ve bir olgunun mistik tecrübe olarak kabul edilebilmesi için gerekli olan kriterleri ortaya çıkarmıştır. Benzer olan kriterler değerlendirme dışında tutulduğunda mistik tecrübenin kriterlerinden ilk dört tanesi James, üç tanesi de Happold, dört tanesi Stace ve bir tanesi de Hökeleki tarafından ileri sürülmüştür. Yerli ve yabancı literatürde mistik tecrübenin özellikleri olarak kullanılan kriterler, benzerlik ve farklılıklar belirtilerek aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 1. Mistik Tecrübenin Özellikleri

Stace	James	Happold	Hökeleki
Birlik		Her şeyin bir olduğunun farkına varma	Bütünlük
Zaman ve mekandan aşkınlık		Zamansızlık hissi	Aşkınlık
Nesnellik ve gerçeklik hissi			
Derin bir pozitif karakter			
Kutsanmışlık duygusu			
Paradoksalılık			

⁶ Walter T. Stace, *Mysticism and Philosophy* (London: Palgrave Macmillan, 1960), 43.

Tarif edilemezlik	Tarif edilemezlik	Tarif edilemezlik	Sözle anlatılamazlık
	Bilişsel nitelik	Bilişsel nitelik	
	Geçicilik	Geçicilik	Değişkenlik
	Edilgenlik	Edilgenlik	Edilgenlik
		Gerçek Benlik	
			Vasıtasızlık

Tablo 1’de gösterildiği gibi mistik tecrübenin en açık özelliği, tarif edilemezliktir. Her dört yaklaşımda da diğer özellikler farklılaşsa bile mistik tecrübenin kelime ya da sözlerle rasyonel olarak ifade edilemeyecek bir olgu olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

James’in kutsala ilişkin tek başına deneyimlenen bireysel duygu ve tecrübeler şeklindeki din anlayışında, mistik bilinçlilik durumunu bireysel dini tecrübenin temeli olarak görmektedir. Bu düşünce ile James, mistisizmden bahsederken, mistisizm terimini akıldışı, mantıkdışı ve doğaüstü ile eşit kabul eden yaygın anlayışın ötesine geçmeyi amaçlamaktadır.⁷ Bu nedenle *The Varieties of Religious Experience* isimli eserinde James tarafından ikisi aslı ve ikisi de arazî olmak üzere mistik tecrübeyi karakterize eden dört özelliği listelemek suretiyle terime kendisinin verdiği anlamı açıklamıştır: *tarif edilemezlik, bilişsel nitelik, geçicilik ve edilgenlik*.

1. Tarif Edilemezlik

James konuya zihin durumunu mistik olarak sınıflandırdığı en kullanışlı belirtilerin genellikle olumsuz olduğu vurgusu ile başladıktan sonra kelimelerle bu tür bir tecrübe için yeterli düzeyde bilgi verilemediğini; bu tür bir durumun doğrudan tecrübe edilmesi gerektiği ifade etmektedir. Ona göre mistik tecrübenin içeriği rasyonel bir şekilde ifade edilemediği için onun doğrudan tecrübe edilmesi gerekmektedir. Bu yönü ile o, başkalarına açıklanamaz ya da aktarılamaz. Bu açıdan mistik tecrübe, entelektüel hallerden ziyade duygulara benzemektedir.⁸ Ancak duygular ile bilişsel süreçler arasındaki ilişki açısından değerlendirildiğinde mistik tecrübenin içsel (bâtını) yapısı ortaya çıkmaktadır. Bu yapı ancak bütünden koparılabildiği ya da mantıksal önermeler şeklinde bilişsel düzeye indirgenebildiği ölçüde tanımlanabilmektedir.⁹ Bu noktada ise hiç kimse kendisi ile aynı duygulara sahip olmayan bir kişiye duygularının değerini ya da niteliğini tam olarak açıklayamaz. Mistik tecrübenin ardından mistikler, tecrübe ettikleri şeyleri tanımlamakta her zaman acele düşmektedirler hatta gerçekleşen şeyin dışındaki herhangi bir şeyi bile hatırlayamamaktadırlar. Mistikler çoğunlukla, deneyim üzerine açık bir şekilde yansıtma veya onu uygun iletişim biçimlerinde ifade etme gücünden yoksundur. Mistisizmde bu eksikliğin giderilebilmesi için sembolik bir dil kullanılmaktadır. Bu dili mistikler kadar şairler, ressamlar ve sanatkarlar varlık, insan, kainat ve metafizikle alakalı derin duygu ve

⁷ James Forsyth, *Psikolojik Din Kuramları* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 184.

⁸ James, *The Varieties of Religious Experience*, 295.

⁹ Ahmet Albayrak, “Dinî Tecrübenin Dışa Vurum Problemi”, *Milel ve Nihal* 2 (2005): 70-73.

düşüncelerini somutlaştırarak anlatmak için kullanmaktadırlar. Mistikleri bu dili kullanmaya iten sebep, yaşadıkları tecrübe ve halleri ifade etme çabası yani bizzat mistik tecrübenin kendisidir. Tecrübenin ifade edilmesi yaygın olarak dilin kullanılması ile gerçekleşmektedir. Ancak dilin sınırları, tecrübenin sınırlarını belirlememektedir. Dil, daha çok düşünce ve bilişsel süreçlerle ilgilidir ve duyu organlarından elde edilen veriler ile bilişsel süreçler tarafından ortaya konulan sınırlı bir veriyi ifade etmektedir. Tecrübe ise hissedilmektedir. Bilişsel ve duygusal süreçleri aştığı için de daha geniştir.¹⁰

2. Bilişsel Nitelik

Duygu ile karşılaştırılması mistik hallerin bilgi içermediği anlamına gelmemektedir. Duygusal hallere çok benzemelerine rağmen mistik haller, aynı zamanda onları bilgi halleri olarak tecrübe eden insanların deneyimlerine benzemektedir. Bu yönü ile mistik tecrübe, kendisine konu olan olay ve olguların ait olduğu varlık alanı hakkındaki birtakım bilgilerin elde edilmesi ile sonuçlanmaktadır.¹¹ Bunlar, analitik çözümlene yeteneğine sahip akıl tarafından açıklanamayan gerçeğin derinliklerine ilişkin içgörü halleridirler.¹² Örnek vermek gerekirse kısa bir biyografik bilgi verildikten sonra bir kişi hakkında bilgi sahibi olunabilir ancak onunla sevgi temelli bir ilişki kurulduğunda kişi daha farklı bir şekilde tanımlanabilir. *Mistik teoloji de tanrının tecrübe yoluyla bilinmesidir.* Bu bilgiye ise birleştirici sevginin kucaklaması sayesinde ulaşılabilir. Mistik tecrübe, dünyanın kavramların müdahalesinden özgür olarak oldukça sıra dışı bir derecede görülmesidir; rasyonel bir kanıtın sonucu olmaktan ziyade doğrudan tecrübe edilen bir iletişimdir; konudan konuya atlayan akıl yoluyla derinliği ölçülmemiş gerçeğin derinliklerine doğru güvenilir bir anlayış durumudur. Açıkçası, mistik tecrübe hakkında akli olmayan, mantıkdışı, karmaşık ve öngörülemez bir şey vardır. Fakat o, bu yüzden akıldışı veya akla aykırı ya da içerisinde düşünce barındırmayan bir din değildir. Aksine, Zen bir üstadın söylediği gibi, o, en yeterli türün bilgisidir, sadece kelimelerde ifade edilemez o kadar. Mistisizm, bilginin üçüncü türü olarak inanç şeklinde de tanımlanabilir. Diğer iki tür ise anlam çıkarma yoluyla bilgi ve düz bilgidir. Bu üçüncü bilgi türünün egemen yönleri sezgi ve sevgidir.¹³

James'e göre bu iki özellik herhangi bir tecrübeyi mistik olarak adlandırmak için yeterlidir. Aşağıdaki diğer iki özellik çok belirgin olmasalar da yaygın olarak gözlenebilmektedir.

3. Geçicilik

Duygular ve görme halleri uzun süre devam edemezler. Nadir haller dışında genellikle yarım saat ya da biraz daha fazla sürebilirler. Etkisi geçmeye başladığında hafızada kusursuz olarak yeniden üretilemezler; ancak tekrar ettikleri zaman kolaylıkla tanımlanabilirler ve bir

¹⁰ M. Mustafa Çakmaklıoğlu, "Sembolik Bir Dile Sahip Olması", *Tasavvuf El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 42-48.

¹¹ Ertürk, *Sufi Tecrübenin Epistemolojisi*, 77.

¹² James, *The Varieties of Religious Experience*, 295.

¹³ David O'Leary, "Mysticism" *Encyclopedia of Religious and Spiritual Development* (California: Sage Publications, 2006), 305-306.

yenilenmeden diğerine kadar içsel zenginlik ve önem olarak hissedilen şeyde meydana gelen ve süreklilik arz eden bir gelişime de duyarlıdır.¹⁴ Mistik tecrübe, mistik evlilik olarak isimlendirilen hallerde kısa ve ender ilahi ya da kutsal “dokunuşlardan” Tek olan Varlıkla kalıcı birleşmeye kadar çeşitli derecelerde ilişki kurmaya olanak tanımaktadır.¹⁵

Mistik tecrübe zaman bakımından kısa sürse de etki bakımından kalıcı ya da daha uzun sürelidir. Derin izler bırakmaktadır. Bu etki sebebiyle mistik tecrübe yaşayan bireyler, hayatlarını bu tecrübeye göre yeniden düzenlemekte ve hayata ve varoluşa yeni anlamlar yüklemektedirler. Geçici olsalar da her tecrübe, ruhu daha da geliştirmekte ve olgunlaştırmaktadır.

4. Edilgenlik

Birey, bu tecrübeyi yaşarken edilgen konumdadır; tecrübenin yaratıcısı değil, sadece daha yüksek bir güç tarafından etkilenendir. Birey, mistik tecrübe yaşayabilmek için kendinden vazgeçme konusunda inisiyatif olsa da tecrübenin bizatihi kendisi, bireyin çabasından bağımsız olarak yaşanır. Bu tecrübe yaşanılırken genellikle mistikler, yüce bir güç tarafından kuşatıldıklarını ya da o gücün kontrolüne girdiklerini hissetmektedirler.¹⁶ Aşağıdaki alıntıda bu durum açık bir şekilde görülmektedir:

Tüm bu tecrübe beni tarifi mümkün olmayan yüce bir mutluluk hissi ile doldurdu. Bir kez daha yumuşak kadifemsi bir beyazlıkla parlayan kör edici aydınlığı gördüm. Sanki sonsuz sayıda parlak, yanıp sönen sihirli kıvılcıklar, muhteşem bir parlaklık içinde birleşiyor gibiydi. Işığın bu muhteşem akışına yüce bir sevgi akışı dahil oldu. Bu tür bir sevgiyi daha önce hiç tecrübe etmemiştim... Bağımsız bir varlık olarak kalma konusunda acze düştüğümü hissettim; basit bir şekilde eriyip gittim. Bana ve içime doğru akan iyiliğin akışına direnmek için çok küçüktüm. Gözlerimi kapatmaya, kendimi korumaya çalıştım ama kapatmak için gözlerim yoktu! ... “Benliğim” yokluğa karıştı... Bu harika ebedi akışın bir parçası olmak için çok güçlü bir çekim hissettim...¹⁷

Edilgenlik, hem yüce bir güç tarafından kontrol edilme hem de mistik tecrübenin kendisine özgü doğasını vurgulamaktadır.¹⁸ Bu özellik mistik halleri, anlamsız sözcükler kullanarak gelecek hakkında konuşma, anlamsız metinler yazma ve medyumlara özgü trans hallerinde olduğu gibi ikincil ya da alternatif kişilik olgusuyla ilişkilendirmektedir. Birey bu tecrübeyi yaşarken edilgen olduğu için mistik haller, asla iç ve dış etkenler tarafından kesintiye uğratılamazlar. İçeriğindeki bazı anılar ve bunların önemi hakkındaki derin his her

¹⁴ James, *The Varieties of Religious Experience*, 295.

¹⁵ O’Leary, “Mysticism”, 306.

¹⁶ O’Leary, “Mysticism”, 306.

¹⁷ Kate M. Loewenthal, *Din Psikolojisi: Kısa Bir Giriş* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 103.

¹⁸ Ralph W. Hood ve Leslie J. Francis, “Mystical Experience: Conceptualizations, Measurement and Correlates”, *APA Handbook of Psychology, Religion, and Spirituality* (Washington: American Psychological Association, 2013), 391-392.

zaman hissedilmektedir. Bu durum ise mistik hallerin tekrarlandığı zamanlarda bireyin içsel yaşantısını düzenlemektedir. Ancak bu noktada James'e göre tecrübe ve bireysel özellikler birbirlerine karıştıkları için keskin ayrımlar yapılamamaktadır.¹⁹

Happold, James'ten aldığı yukarıdaki bu dört özelliğe “her şeyin bir olduğunun farkına varma”, “zamansızlık hissi” ve “ego”yu eklemiştir.

5. Her Şeyin Bir Olduğunun Farkına Varma

Birçok mistik halin yaygın özelliği, yaratılmış olan her şeyin aslında bir olduğunun farkına varılmasıdır. Yaratılmış olan her şey varlığı bir bütün olarak ve birlikte çokluk ile çoklukta birlik içerisinde tecrübe ederler. Teistik mistisizmde tanrının her şeyde içkin olduğu ve her şeyin de tanrıda mevcut olduğu düşüncesi hakimdir. Bu düşünce ile mistik tecrübe, düalizm ikilemini çözmektedir. Her ne kadar Hindu, Sufi ve Hristiyan düşünce sistemlerinde farklı şekillerde ifade edilmiş olsalar da düalizm ikileminin her şeyin bir olduğu akidesi ile çözülmesi mistik bilincin en üst noktasındaki bir gelişmişlik seviyesinde mümkündür.²⁰

6. Zamansızlık Hissi

Zamanın doğası, insan ilk kez onun hakkında düşünmeye başladığından beri büyük bir bilinmezlik içermektedir. Zaman kendi başına var mıdır yoksa o, olgusal bir dünyanın varlıkları olarak gördüğümüz şeylerle ilgili olan belli bir tür algı mıdır? Soyut olarak düşünülüğünde evren, zamansızdır. Aslında zaman denilen şey, insan zihni bir referans sistemi sağladığında, sadece kendi aralarında zaman aralıkları oluşturmaya başlayan çeşitli noktalar. Tecrübelerimizin çoğu, bir zaman serisi içerisinde yer almaktadır. Bir dakika önce tecrübe ettiğimi şu an gelecekteydi; bir dakika sonra ise bu an geçmişte kalacaktır. Bu seri içerisinde olaylar arasındaki ilişkiler sürekli olarak değişmektedir. Zaman denilen mefhum hala bir gizem olsa da mistiklerin tecrübeleri, saat zamanının ya da başka zaman türünden tamamen farklı bir boyutun olabileceğini kabul etmeye hazır olmadığı sürece anlaşılabilir değildir. Mistikler kendilerinin zamanın olmadığı ve her şeyin her zaman şu an içerisinde cereyan ettiği bir boyutta yaşadıklarına inanmaktadırlar.

7. Gerçek Benlik

Teklik ve zamansızlık hissi ile ilgili mistik tecrübenin diğer bir özelliği de bilinen olgusal egonun gerçek benlik olmadığı inancıdır. İnsanlarda sıradan olaylardan etkilenmeyen ve ona sayısız bedensel ve zihinsel dönüşümler yoluyla bir kimlik hissi veren başka bir benlik, gerçek benlik vardır. Bu tarz bir yaklaşım, Sufi gelenekteki “bir ben var bende benden içeri” şeklindeki benlik anlayışını akla getirmektedir. Happold'a göre bu benlik, organizmada meydana gelen küçük değişimlerle, duyuların akışıyla, düşüncelerin dağılmasıyla ya da anıların canlılığını yitirmesiyle değişmemekte, daha sabit ve istikrarlı bir yapı sergilemektedir.²¹

¹⁹ James, *The Varieties of Religious Experience*, 296.

²⁰ Hood ve Francis, “Mystical Experience: Conceptualizations, Measurement and Correlates”, 392.

²¹ Frederick C. Happold, *Mysticism: A Study and an Anthology* (Harmondsworth: Penguin, 1963), 46-48.

8. Vasıtasızlık

Hökekleli tarafından ifade edilen bu kritere göre mistik tecrübe, doğrudan hissedilen ve yaşanan bir tecrübe türüdür. Birey, başka bir birey ya da herhangi bir duyu organı ve bilişsel süreçlerin müdahalesi olmaksızın adeta ontolojik varlığının bir özelliği olarak bu tecrübeyi yaşamaktadır.²² Bu tecrübe anında kalb, beyne oranla daha aktiftir.

Çağdaş mistisizm çalışmalarında özel bir yeri olan W. T. Stace, *Mysticism and Philosophy* isimli eserinde yukarıdaki kriterlerden farklı olarak dört kriter daha ileri sürmektedir. Bunlar: *Nesnellik ve gerçeklik, derin bir pozitif karakter, kutsanmışlık ve paradoksalılık*'tir.

9. Nesnellik ve Gerçeklik Hissi

Deneyimin mistik tarafından doğrudan objektif referansa sahip olduğu ve ruhun sadece içsel ve öznel hali olarak yorumlanmadığı anlamına gelmektedir.²³

10. Derin Bir Pozitif Karakter

Mistik tecrübe bireye, yaratılmış olan diğer her şeyle bir ve bütün olduğunu hissettirdiği ve bireyin ruhunda derin izler bıraktığı için mutluluk, huzur sevgi gibi pozitif duyguları daha yoğun yaşamasına sebep olmaktadır.²⁴

11. Kutsanmışlık Duygusu

Bu, tecrübenin "tanrı" deneyimi olduğu yorumunu ortaya çıkaran kriterdir. Tecrübenin özel dini öğelerinden birisidir. Tecrübenin, akıl ve akıl kapsamının ötesinde olması bu tecrübeyi yaşayan bireye kutsanmışlık duygusu kazandırmaktadır. Daha önce belirtilen pozitif karakter özelliğiyle yakından ilişkilidir ancak özdeş değildir.²⁵

12. Paradoksalılık

Stace, bu kriteri Eckhart'a dayandırmaktadır. Bu kriter yaygın olarak kabul edilen mantık yasalarını ciddiye almamayı ifade etmektedir. Mistik tecrübeye birey, kendi deneyim ve düşüncelerinin paradoksallığını fark edecek ve kendini kasıtlı olarak çelişik bir dille ifade edecektir.²⁶

Ayrıca Walter T. Stace, "dışadönük" ve "içedönük" mistik tecrübe olarak isimlendirdiği halleri birbirinden ayırmaktadır.²⁷ Stace'e göre her iki tür mistik tecrübe aşağıdaki özelliklerle karakterize edilmektedir.

²² Hökekleli, *Din Psikolojisi*, 320.

²³ Stace, *Mysticism and Philosophy*, 67.

²⁴ Stace, *Mysticism and Philosophy*, 92.

²⁵ Stace, *Mysticism and Philosophy*, 79.

²⁶ Stace, *Mysticism and Philosophy*, 80.

²⁷ Stace, *Mysticism and Philosophy*, 79-110.

Tablo 2. Stace'e göre Mistik Tecrübenin Özellikleri

İçedönük Mistik Tecrübe	Dışadönük Mistik Tecrübe
1. Evrendeki her şeyin aslında tek olduğuna dair "birleştirici bakış açısı." Bu aşamada teklik fiziksel duyular yolu ile ya da nesnelere çeşitliliği ile algılanır.	Parçalanamaz bir bilinç ya da "tek", "boş/temiz" ya da saf bilinç. Duyusal, kavramsal ya da diğer ampirik bileşenlerin çeşitliliğinin ortadan kaldırıldığı ve geriye sadece boşluk ya da saflığın kaldığı bilinç.
2. İçsel bir özellik olarak "tek"liğin yaşamda ya da her şeyde somut olarak anlaşılması	Zamansızlık ya da mekansızlık hissi
3. Öznel bir nesnellik ya da gerçeklik hissi	Öznel bir nesnellik ya da gerçeklik hissi
4. Kutsanmışlık ve huzur duygusu	Kutsanmışlık ve huzur duygusu
5. Kutsal ya da ilahi varlık hissi	Kutsal ya da ilahi varlık hissi
6. Mantiğa aykırılık	Mantiğa aykırılık
7. Tecrübe edilen bu mantığa aykırılık halinin tarif edilemezliği	Tecrübe edilen bu mantığa aykırılık halinin tarif edilemezliği

Sonrasında ise Stace, her iki listede de aynı olan 3 ile 7 arasındaki özelliklerin her kültür, din, medeniyet ve çağda mistik tecrübenin evrensel ve yaygın özellikleri olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Ayrıca Stace, mistik tecrübe türleri arasında bir seviye farklılığı bulunduğunu ve çevresel faktörlerin daha fazla dikkate alındığı dışadönük mistisizmin, içedönük mistisizmden daha düşük bir seviyede olduğunu; tamamlanması ve uygulanabilmesi için içedönük mistisizme ihtiyaç duyan eksik bir tür tecrübe olduğunu belirtmektedir.²⁸

1.2. Mistik Tecrübe Arayışının Sebepleri

Leuba, 1925 yılında kaleme aldığı *The Psychology of Religious Mysticism* adlı eserinde "diğer bütün insanlar gibi mistiklerin davranışlarının da doğuştan gelen eğilimler tarafından ve aslında tecrübe ile belirlenen biçimlerde kendilerini ifade eden ihtiyaçlarla" motive olduğunu ifade ettikten sonra mistik arayışın sebeplerini beş maddede sıralamaktadır:

a. Bireyin kendisini onaylama ve özsaygı eğilimleri,

b. Bireyin kendisini bir kişi ya da nesneye adama eğilimleri. Bu tür eğilimler, en iyi ifadesini ebeveynlerin kendilerine tamamen bağımlı olan çocuklarıyla kurdukları ilişkide bulmaktadır.

c. Sevgi ihtiyacı ve ahlaki destek,

d. Hem pasif hem de eylem halindeyken huzur, hemfikir olma ya da birlik ihtiyacı,

e. "Organik" ihtiyaçlar ya da hissî tatmin ihtiyacı.²⁹

Leuba'dan yaklaşık bir asır sonra Spilka ve arkadaşları literatürde ifade edilen özelliklerden yola çıkarak yedi madde belirlemişlerdir:

a. İlahi varlığa yönelik bir his,

²⁸ Stace, *Mysticism and Philosophy*, 132.

²⁹ James H. Leuba, *The Psychology of Religious Mysticism*, 116-117.

- b. Birlik ve bütünlük hissi,
- c. Saygı ve kutsallık duygusu,
- d. Yeni bilgi kaynağı ve manevi aydınlanmanın farkındalığı,
- e. Sevinç, mutluluk ve huzur gibi pozitif duygular,
- f. Güçlü duygusal ve fiziksel tepkilerin çeşitliliği,
- g. Yoğun duygusal uyarımlara dair bazı kanıtlar ve muhtemelen halüsinasyonla ilişkili davranışlar.³⁰

Ülkemizde Certel tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada da bireyleri mistik arayışa güdüleyen faktörler; a. Ahlâkî ve imanî olgunlaşma, b. İbadetleri aksatmadan, sürekli ve düzenli olarak yerine getirme arzusu, c. Dini konularda bilgi sahibi olma isteği, d. Ruhsal sıkıntılardan kurtulma ümidi ve e. Samimi bir sosyal çevre edinme isteği şeklinde sıralanmaktadır.³¹ Bu faktörlere ek olarak insanların bir boşluk hissi içerisinde olmaları ve bu boşluğu ortadan kaldıracak arayışlar içerisine girmeleri de sayılabilir. Çünkü modernitenin etkisiyle özellikle Batı'da gittikçe artan sayıda insan, “manevi” bir hayat arzusunda olduklarını ancak bunu kurumsal dinlerde bulamadıklarını iddia etmektedirler.³² Bu insanlar, dini geleneklerinden bir soyutlanma hissiyatı yaşamakta ve diğer manevi hikmet kaynaklarının arayışı içine girmektedirler.³³ Kurumsal dinler ve onların uygulamalarında manevi tatmin duygusu bulamayan insanlar, hissettikleri boşluğu manevi ve mistik arayışlarla gidermeye çalışmaktadırlar. Bu arayışın somut bir sonucu olarak da mistik arayışlar ve yönelimler, Batılı literatürde geniş bir yer tutmaktadır.

Kayıklık ise mistik arayışların sebebi olarak “dünyevileşme, aykırı davranış ve özden uzaklaşmadan rahatsız olan mü'minlerin başlattığı insani öze dönüş, çalışma ve gayretinin getirdiği zühd hayatını” işaret etmektedir.³⁴ Bu açıklamada modernite ve sekülerleşme, sosyal, kültürel ve dini normlardan uzaklaşma ve bunun beraberinde getirdiği yabancılaşmaya ek olarak en dikkat çeken husus, bu arayışın inançlı bireylerde ortaya çıkmasıdır. Çünkü mistik arayış ancak bireyin inandığı dinde samimi bir yaşayış gerçekleştirmesinin ve nefsinin hakim gücünü ortadan kaldırmasının sonucunda gerçekleşmektedir.³⁵ İslami gelenekte mistik arayışların tevbe ile başlayıp tevhid ile sonuçlandırıldığı³⁶ ifade edilmesi bu gerçekliği ifade etmektedir.

³⁰ Bernard Spilka, George A. Brown ve Stephen A. Cassidy, “The Structure of Religious Mystical Experience in Relation to Pre- and Postexperience Lifestyles”, *The International Journal for The Psychology of Religion* 2 (1992): 244.

³¹ Hüseyin Certel, *Din Psikolojisi* (Ankara: Andaç Yayınları, 2003), 188.

³² Ali Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar?* (İstanbul: İsam Yayınları, 1997), 62.

³³ Hasan Kayıklık, *Tasavvuf Psikolojisi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2009), 15.

³⁴ Kayıklık, *Din Psikolojisi: Bireysel Dindarlık Üzerine* (Adana: Karahan Kitabevi, 2011), 245.

³⁵ Kayıklık, *Tasavvuf Psikolojisi*, 52.

³⁶ Halil İbrahim Şimşek, “Tasavvufun Menşei Meselesi”, *Tasavvuf El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 21-22.

İnsanları bu tür bir arayışa iten diğer bir sebep ise hayatın nihai hedefinin manevi tekâmül olduğunun idrak edilmesidir. Burada tekâmül, Certel tarafından ifade edilen ahlaki ve imani olgunlaşmadan daha geniş bir anlamda kullanılmaktadır. Tekâmül süreci, bireyin düşük karmaşıklık, farklılık ve düzen halinden daha yüksek karmaşıklık, farklılık ve düzen haline ilerlemesidir.³⁷ Tekâmül, doğal bir dirence karşı yürütüldüğü için genellikle zor bir süreçtir. Çünkü bu süreçte doğal olarak birey, bilinmezliğin getireceği sıkıntılara katlanmak yerine daha sınırlı bir geçmişin kolay ve alışılmış kalıplarına geri çekilmeye çalışacaktır. Mistik öğretiler bireye bu açıdan kendilerini nasıl geliştireceklerini öğreten nazari ve ameli bir riyazet uygulamaktadırlar.

2. KİŞİLİK

Kişilik, genelde sosyal ve sağlık bilimlerinde özelde ise temel konuları arasında yer alması sebebiyle psikolojide önemli değişkenlerden biri olarak kullanılmaktadır. Ancak yaygın kullanımına rağmen kavramın soyutluğu araştırmacıların bakış açılarının çeşitliliğinden etkilenmiş ve bu durum ise tanım noktasında net bir görüş birliğine varılamamasını beraberinde getirmiştir. Buna rağmen DSM ve ICD gibi uluslararası sınıflandırma yaklaşımları, araştırmacıların daha genel ve birbirine yakın ortak bir dil kullanmalarına olanak sağlamıştır.

Bu çalışmada Piedmont tarafından ifade edilen ve dört önemli özelliği bünyesinde barındıran “bireyin zamanla değişmez bir nitelik kazanan ve her türlü olaya karşı tutarlı olan içsel ve uyarlanabilir bir yapısı” şeklindeki tanım benimsenmiştir.³⁸ Tanımda yer alan dört özellik:

- a. kişiliğin, bireylerin kendilerini ve dış dünyaya olan yönelimlerini düzenleyen bazı yapısal sistemler tarafından temsil edildiği,
- b. kişiliğin, bireyin karşılaştığı durumları etkin bir şekilde yönetmesine imkan sağlayan uyarlanabilir bir yapı olduğu,
- c. kişiliğin, zamanla sabit ve istikrarlı bir görünüm kazandığı,
- d. kişiliğin her durumda tutarlı olduğudur.³⁹

Piedmont’un tanımı ile literatürdeki diğer kişilik tanımları incelendiğinde kişilik yaklaşımlarının iki temel varsayıma dayandığı görülmektedir. Bunlardan ilki, kişilik özelliklerinin olay ve ortama göre değişmediği ve zamanla istikrarlı bir yapı haline geldiğidir.

³⁷ M. Scott Peck, *Az Seçilen Yol* (İstanbul: Akaş Yayınları, 2009), 278.

³⁸ Ralph L. Piedmont, “Personality and Its Assessment”, *The Revised NEO Personality Inventory* (Boston: The Springer Series in Social/Clinical Psychology, 1998), 2.

³⁹ Ralph L. Piedmont, “Understanding Personality and Its Assessment From a Trait Perspective”, *The Counsellor’s Guide to Clinical, Personality, and Behavioural Assessment* (Pennsylvania: Lahaska/Harcourt-Brace, 2005), 66.

İkincisi ise kişiliğin davranışı doğrudan etkilediğine inanılmasıdır.⁴⁰ Bu teorik varsayımlar, pratikte kategorik ve boyutsal yaklaşımlar şeklinde kişilik konulu çalışmalarda ve klinik uygulamalarda kullanılmaktadır. Kategorik yaklaşımda kişilik, birbirinden farklı sınıflardan oluşan dikotomilerle ele alınırken, boyutsal yaklaşım kişiliğin belli boyutlardan oluşan bir yapı olduğu varsayımından hareketle kişiliği anlama ve tanımlamayı amaçlamaktadır.⁴¹

Gerek varsayım gerekse yaklaşımlar temel alındığında kişilik araştırmalarındaki en net bulgu, kişilik özellikleri arasında bir faktörleşme olduğudur.⁴² Costa ve McCrae tarafından geliştirilen *Ayrııcı Özellik* yaklaşımı bu temel varsayıma dayanmaktadır. Kısaca açıklamak gerekirse bu yaklaşım, bireyi, hangi kişilik özelliğini daha fazla sergilediğini değerlendirerek kategorize etmekte ve davranışın altında yer alan süreçlerle ise daha az ilgilenmektedir. Söz konusu faktörlerin hangileri olduğu ve bireyin kişiliğini oluşturan özelliklerin hangi başlıklar altında kategorize edilebileceği konusunda görüş birliği bulunmasa da en yaygın kabul edilen özellikler, nörotiklik, dışadönüklük, uyumluluk, özdisiplin ve gelişime açıklık olarak karşımıza çıkmaktadır. Beş Faktör Kişilik Modeli, Beş Etmene, Büyük Beş gibi isimlerle kullanılan bu yaklaşıma, son dönemlerde uluslararası literatürde kabul gören ve kullanım sıklığı giderek artan HEXACO isimli 6 faktörlü bir yapı alternatif olarak geliştirilmiştir. Lee ve Ashton tarafından geliştirilen HEXACO'nun Costa ve McCrae'nin modelinden farkı, *Dürüstlük* ve *Alçakgönüllük* faktörünü içermesidir.

Gerek güncelliği gerekse daha ayrıntılı olarak kişiliği inceleyebilme imkanı tanıdığı için araştırmada HEXACO modeli kullanılmış ve mistik tecrübe eğilimi bu modelden elde edilen kişilik özellikleri bağlamında yorumlanmaya çalışılmıştır.

Ülkemizdeki literatür din psikolojisi bağlamında değerlendirildiğinde kişilik konusunda ilk çalışma, 1996 yılında Veysel Uysal tarafından gerçekleştirilmiştir. “*Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*” başlığını taşıyan çalışmada, Batı kaynaklı bilimsel gelenek ve çalışmalardan elde edilen bilgiler ışığında Türk toplumunun dini tutum ve değerleri ile sosyal normları incelenmeye çalışılmıştır. Alan araştırması ile desteklenen çalışmada kişilik özelliklerinin ölçülmesinde Canan Savran tarafından geliştirilen “*Sıfat Listesi*” kullanılmıştır. Lexical bir değerlendirme türü olan bu yaklaşımda dilde insan kişiliğini ifade etmek için kullanılan kelimelerden ve sıfatlardan hareket edilerek oluşturulan bir ölçme aracından bireylerin kendilerine uygun olan sıfatları seçmeleri istenilmektedir. Araştırma sonucunda ise kişilik özelliklerinin bireyin dini tutum ve davranışlarını etkilediği ve dindar kategorisinde yer alan bireylerin “uyarlık, sebat, şefkat, kendini suçlama ve düzen” alt başlıklarında yüksek puanlar elde ettikleri sonucuna

⁴⁰ Gerald Matthews, Ian J. Deary ve Martha C. Whiteman, *Personality Traits* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 3; Mustafa Ulu ve Meryem B. Bulut, “Üniversite Öğrencilerinin Kişilik Özelliklerinin HEXACO ile Ölçülmesi”, *bilimname* 34 (2017): 447.

⁴¹ İbrahim Taymur ve M. Hakan Türkçapar, “Kişilik: Tanımı, Sınıflaması ve Değerlendirilmesi”, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 4 (2012): 154.

⁴² Mustafa Ulu, “Kişilik ve Şiddet İlişkisi Üzerine Psikolojik Bir Araştırma”, *bilimname* 32 (2016): 65.

ulaşmıştır.⁴³ İkinci çalışma, 1999 yılında Gülsu Kötehne tarafından İngilizce olarak kaleme alınan “*Religious Orientation and Personality*” isimli yüksek lisans tezidir. Tez, a. Dini yönelimin boyutları ile kişilik özellikleri arasındaki ilişkiyi; b. Ebeveyn ve çocuklarının dini yönelimleri ile kişilik özellikleri arasındaki benzerlik ve farklılıkları belirlemeyi; c. İlahiyat fakültesi öğrencileri ile örneklem içerisindeki diğer öğrencileri söz konusu olgular açısından karşılaştırmayı amaçlamaktadır. Araştırmada dini yönelimin boyutlarını belirlemede Allport’un klasik ayrımı olan “intrinsic/içgüdümlü, iç yönelimli” ve “extrinsic/dışgüdümlü, dış yönelimli” dini yönelimi ölçmek için “*Age Universal E-I Scale*” ile Batson ve Ventis tarafından bu ayrıma eklenen “quest/arayış” faktörlerini ortaya çıkarmak için “*the Quest Scale*”, kişilik özelliklerini belirlemek için de “*Beş Faktör Kişilik Modeli*” kullanılmıştır. Araştırma sonucunda cinsiyet, yaş ve eğitimin dini yönelim üzerinde önemli etkilerinin olduğu; iç ve dış yönelimli dindarlık modelinin kişilik özellikleri ile değişken oranlı bir korelasyona sahip olduğu; ve arayış faktörünün kişilik özelliklerinin bir faktörü olan “değişime açıklık” ile pozitif bir korelasyona sahip olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.⁴⁴ Üçüncü çalışma, Ali Ulvi Mehmedoğlu tarafından 2004 yılında yayınlanan “*Kişilik ve Din*” isimli eserdir. Kişilik ile dindarlık arasındaki ilişkiyi alan araştırması temelinde belirlemeyi problem edinen çalışmada, Türk insanının dini profilinin analiz edilmesi amaçlanmıştır. Araştırmada dindarlığın belirlenmesinde Uysal tarafından geliştirilen ‘*İslami Dindarlık Ölçeği*’; kişiliğin belirlenmesi için de daha önce Uysal tarafından da kullanılan ‘*Sıfat Listesi*’ kullanılmıştır. Dindarlık ve kişilik ilişkisinde başatlık, sebat, düzen özelliklerinde dindarlık açısından 5 grupta kategorize edilen bireylerin ortak bir görüntü sergiledikleri belirlenmiştir. Ayrıca dine ilgisiz grupta gösteriş ve yakınlık, dindar olmayan grupta duyguları anlama, biraz dindar grupta kendini suçlama ve ilgi görme, dindar grupta şefkat gösterme ve uyarlık, çok dindar grupta ise saldırganlık özelliklerinin belirgin olduğu belirlenmiştir.⁴⁵

3. YÖNTEM

3.1. Örneklem

Bu çalışmanın örneklemini, 2017-18 eğitim öğretim yılında Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde öğrenim gören 345 öğrenci oluşturmaktadır. Bu öğretim yıllarında fakültede 2,200 öğrencinin öğrenim gördüğü göz önünde bulundurulduğunda örneklemin evrene oranı yaklaşık olarak %16’dır. Araştırmanın bir fakültede uygulanmış olması bir sınırlılık olarak değerlendirilebilir. Ancak bu sınırlılık, evren-örneklem ilişkisinde kabul edilen %5’lik oran aşılarak giderilmeye çalışılmıştır. Örneklemin cinsiyet dağılımına bakıldığında erkek öğrencilerin oranı %21,2 (n=73); kız öğrencilerin oranı ise %78,8 (n=272)

⁴³ Veysel Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996), 132-133.

⁴⁴ Gülsu Kötehne, “Religious Orientation and Personality” (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1999), 52-70.

⁴⁵ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din* (İstanbul, Dem Yayınları, 2004), 192.

olarak görülmektedir. Bu oranlar, fakülteadaki güncel durumu yansıtmaktadır. Fakültede kız öğrenciler, erkek öğrencilere oranla sayısal açıdan belirgin bir üstünlüğe sahiptirler. Örneklemin yaş ortalaması ise 21,13 (sd.=1,761) olarak belirlenmiştir. Yaş aralığı ise 18-26'dır. Örneklemin sınıf dağılımı ise Hazırlık sınıfı %23,5 (n=81); birinci sınıf %15,4 (n=53); ikinci sınıf %19,4 (n=67); üçüncü sınıf %18,3 (n=63); dördüncü sınıf %23,5 (n=81)'tir. Sınıf değişkeni açısından dağılımların homojen olmasına dikkat edilmiştir.

3.2. Veri Toplama Araçları

3.2.1. Mistik Tecrübe Ölçeği

Mistik tecrübe eğiliminin belirlenmesinde Ralph Hood tarafından Walter T. Stace'in ortaya koyduğu mistisizm kriterini ölçmek amacıyla geliştirilen "Mistik Tecrübe Ölçeği" kullanılmıştır. Hood ve arkadaşları tarafından ölçeğin üç faktör çözümlenmesine göre Alpha değerleri, dış yönelimli mistisizm (12 madde): ,76; iç yönelimli mistisizm (8 madde): ,69 ve dini yorum (12 madde): ,76 olarak belirtilmiştir.⁴⁶ Ölçeğin Türk kültürüne uyumu ile geçerlilik ve güvenilirlik çalışması, Mehmet Süheyl Ünal tarafından yüksek lisans tezi olarak gerçekleştirilmiştir. Araştırmada ölçeğin Alpha katsayısının ,89 olduğu ifade edilmiştir.⁴⁷ Ölçeğin ilk uygulamasını yapan Albayrak ise Alpha katsayısını ,81 olarak ifade etmiştir.⁴⁸ Bu çalışmada ise ölçeğin Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı ,91 olarak bulunmuştur. Bu sonuçtan, ölçeğin yüksek madde homojenliğine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Ölçek, 32 maddeden oluşmakta ve toplamda 8 alt faktör içermektedir. Her kategorideki 4 maddenin ikisi olumlu, ikisi ise olumsuz olarak hazırlanmıştır. Ölçek, 5'li Likert şeklinde tasarlanmıştır ve değerlendirmede 1=Hiç uygun değil; 2=Uygun değil; 3=Kararsızım; 4=Uygun ve 5=Çok uygun anlamına gelmektedir. Ölçekten alınabilecek puan aralığı 32-160 aralığındadır. Çalışmada erkek öğrencilerin ölçekten aldıkları puan ortalaması 111,13; kız öğrencilerin ise 107,43'tür. Ölçekten yüksek puan alanların mistik tecrübeye eğilimli oldukları varsayılmaktadır.

3.2.2. HEXACO Kişilik Envanteri

Kişilik özelliklerini belirlemek için Lee ve Ashton⁴⁹ tarafından geliştirilen HEXACO, Wasti, Lee, Ashton ve Somer⁵⁰ tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. Ölçek her bir harfi ölçmeyi

⁴⁶ Ralph Hood, Ronald J. Morris ve Paul J. Watson, "Further Factor Analysis of Hood's Mysticism Scale", *Psychological Reports* 73/3 (1993): 1177; Peter Hill ve Ralph W. Hood, *Measures of Religiosity*. (Birmingham: Religious Education Press, 1999), 365.

⁴⁷ Mehmet S. Ünal, "Mistik Tecrübe Ölçeği'nin Güvenilirlik ve Geçerlilik Çalışması" (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2000), 58; Mehmet S. Ünal, *Dinî ve Mistik Tecrübe Yazıları: Psikolojiden Sosyolojiye, Nicelden Nitele* (Rize: STS Yayınları, 2011), 154.

⁴⁸ Ahmet Albayrak, "Din Görevlilerinin Mistik Tecrübe Düzeyleri (Giresun Yöresi Örneği)", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/1 (2009): 170.

⁴⁹ Kibeom Lee ve Michael C. Ashton, "Psychometric Properties of the HEXACO Personality Inventory", *Multivariate Behavioral Research* 39 (2004): 329-358.

⁵⁰ Arzu Wasti, Kibeom Lee, Michael C. Ashton ve Oya Somer, "Six Turkish Personality Factors and the HEXACO Model of Personality Structure", *Journal of Cross-Cultural Psychology* 39/6 (2008): 665-684.

amaçladığı faktöre karşılık gelecek şekilde H (Honesty-humility/Dürüstlük-Alçakgönüllülük), E (Emotionality/Duyarlılık), X (eXtraversion/Dışadönüklük), A (Agreeableness/Uyumluluk), C (Conscientiousness/Sorumluluk), O (Openness to experience/Deneyime Açıklık) olarak isimlendirilmiştir. Ölçek her biri 4 alt faktör içeren toplam 6 faktörden oluşmaktadır. Ölçek maddelerine ve psikometrik özelliklerine, <http://hexaco.org> sitesinden Türkçe olarak ulaşılabilmektedir. Ölçeğin alt faktörleri ise Ulu ve Bulut tarafından Türkçeye uyarlanmıştır.⁵¹ Ölçeğin 100 maddeden oluşan uzun ve 60 maddeden oluşan kısa formları bulunmaktadır. Bu araştırmada ölçeğin uygulanma kolaylığı sebebiyle kısa formu tercih edilmiştir.

Ölçek 5'li Likert tipinde tasarlanmıştır ve maddelerin değerlendirilmesinde "1=kesinlikle katılmıyorum, 2=katılmıyorum, 3=ne katılıyorum ne de katılmıyorum, 4=katılıyorum ve 5=kesinlikle katılıyorum" anlamı taşımaktadır. Lee ve Ashton ölçeğin Cronbach Alpha katsayısını Dürüstlük-Alçakgönüllülük için $\alpha=,92$; Duyarlılık için $\alpha=,90$; Dışadönüklük için $\alpha=,92$; Uyumluluk için $\alpha=,89$; Sorumluluk için $\alpha=,89$ ve Deneyime Açıklık için $\alpha=,90$ olarak belirtmişlerdir.⁵² Bu çalışmada ise iç tutarlılık katsayısı ölçek genelinde $\alpha=,702$; faktör bazında ise sırasıyla $\alpha=,62$; $\alpha=,72$; $\alpha=,75$; $\alpha=,59$ $\alpha=,69$ $\alpha=,65$ olarak belirlenmiştir.

3.2.3. Kişisel Bilgi Formu

Örneklem grubunun yaş, cinsiyet ve sınıf değişkenlerini belirlemek için araştırmacı tarafından hazırlanan kişisel bilgi formu kullanılmıştır.

3.3. Analiz Yöntemi

Örneklem grubuna uygulanan formlardan elde edilen tüm veriler SPSS 25 istatistik paket programında sayısal değerlere dönüştürülmüş ve gerekli analizler bu programın ilgili modülleri kullanılarak yapılmıştır. Verilerin analizinde 0,05 anlamlılık düzeyi esas alınmıştır.

Veriler işlenirken öğrencilerin Mistik Tecrübe Ölçeğinden elde ettikleri puanlar, normal dağılımın gerçekleşmesi için outliner testine tabi tutulmuştur. Dağılımı etkileyen veri setleri belirlenerek değerlendirme dışı bırakılmışlardır.

Analizin iki aşamasında ise öğrencilerin HEXACO'dan elde ettikleri puanlara göre hangi kişilik özelliklerine sahip oldukları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın amacına uygun olarak veriler analiz edilirken mistik tecrübe eğilimleri ile kişilik özellikleri arasında bir ilişki olup olmadığını, ilişki varsa gücünü ve yönünü belirlemek için Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Analizi gerçekleştirilmiştir. Daha sonra ise Çoklu Doğrusal Regresyon Analizi ile değişkenlerin birbirlerini açıklama güçleri belirlenmeye çalışılmıştır. Ortalamalar arasında anlamlılık seviyesinde ilişkilerin olup olmadığını belirlemek amacıyla Tek yönlü ANOVA tekniği kullanılmıştır. Ayrıca çalışmada ilgili değişkenlerin betimsel istatistiklerine de yer verilmiştir.

⁵¹ Ulu ve Bulut, "Üniversite Öğrencilerinin Kişilik Özelliklerinin HEXACO ile Ölçülmesi", 450.

⁵² Lee ve Ashton, "Psychometric Properties of the HEXACO Personality Inventory", 341.

4. BULGULAR

4.1. Mistik Tecrübe Ölçeği

4.1.1. Mistik Tecrübe Ölçeğinin Alt Faktörleri

Tablo 3. Mistik Tecrübe Ölçeğinin değişkenlerine ilişkin ortalama ve standart sapma değerleri

Değişkenler	n	Ort.	Sd.
Ego Niteliği		3,38	0,82
Birleştirme Niteliği		3,57	0,78
Deruni Subjektif Nitelik		3,16	0,79
Zamansal/Mekânsal Nitelik	345	2,94	0,89
Akli Nitelik		3,33	0,91
Anlatılamazlık		3,37	0,91
Olumlu Etki		3,69	0,77
Dini Nitelik		3,58	0,86

Tablo 3'te görüldüğü gibi mistik tecrübeyi ölçmek için geliştirilen sekiz faktör arasında öğrenciler en yüksek ortalamaya olumlu etki ($m=3,69$; $sd.=0,77$); en düşük ortalamaya ise zamansal/mekânsal nitelik ($m=2,94$; $sd.=0,89$) faktörlerinde sahip olmuşlardır. Ayrıca Ego niteliği, Akli nitelik ve Anlatılamazlık faktörlerinde yakın değerler elde etmişlerdir. Cinsiyet açısından öğrenciler değerlendirildiğinde sadece birleştirme niteliği faktöründe ($t=1,770$; $p=.028$) istatistiksel açıdan anlamlılık düzeyinde bir farklılaşma meydana geldiği görülmektedir. Bu farklılaşmada erkekler kızlara oranla daha yüksek bir ortalamaya sahiptirler. Sınıf açısından bir farklılaşma olup olmadığını belirlemek amacıyla Anova analizi gerçekleştirilmiştir. Buna göre faktörlerin tamamında sınıf değişkeni açısından anlamlı bir farklılaşma olduğu görülmektedir (birleştirme, deruni, akli, anlatılamazlık, olumlu ve dini için $p=.000$; ego için $p=.004$ ve zamansal & mekânsal için $p=.048$). Farklılaşmanın hangi sınıftan kaynaklandığını belirleyebilmek için gerçekleştirilecek Post Hoc. testlerinden hangisinin kullanılacağına karar verebilmek açısından önce Levene Homojenlik testi yapılmış ve varyanslar arasında homojenliğin sağlanmadığı ($p<.05$) görülmüştür. Bu yüzden Games-Howell testi uygulanmıştır. Test sonucunda birinci sınıfların bütün faktörler açısından anlamlı bir şekilde diğer sınıflardan farklılaştığı görülmektedir. Son bağımsız değişken olan yaş ile mistik tecrübe faktörleri arasında anlamlılık seviyesinde bir farklılaşma olmadığı gözlenmiştir.

4.1.2. Mistik Tecrübe Ölçeğinin Alt Faktörleri Arasındaki Korelasyon

Tablo 4. Mistik Tecrübe Ölçeği Faktörleri Arasındaki Korelasyon

	1	2	3	4	5	6	7	8
Ego	Pearson	1						
	p							
Birleştirme	Pearson	,526	1					
	p	,000						
Deruni	Pearson	,486	,427	1				

	p	,000	,000						
Zamansal & Mekansal	Pearson	,479	,346	,430	1				
	p	,000	,000	,000					
Akli	Pearson	,640	,656	,499	,504	1			
	p	,000	,000	,000	,000				
Anlatılamazlık	Pearson	,448	,377	,383	,544	,510	1		
	p	,000	,000	,000	,000	,000			
Olumlu Etki	Pearson	,540	,596	,467	,384	,626	,490	1	
	p	,000	,000	,000	,000	,000	,000		
Dini	Pearson	,570	,498	,405	,546	,661	,626	,621	1
	p	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	

Yukarıdaki tabloda ise mistik tecrübe faktörlerinin kendi aralarındaki korelasyon gösterilmektedir.

Tabloda sunulan bulgulara göre faktörlerin tamamının birbirleri ile anlamlı bir ilişki içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. En yüksek korelasyon dini nitelik ile akli nitelik arasında ($r=,661$); en düşük korelasyon ise birleştirme niteliği ile zamansal & mekânsal nitelik arasındadır ($r=,346$).

4.2. HEXACO Kişilik Envanteri

4.2.1. HEXACO'nun Alt Faktörleri

Tablo 5. HEXACO'nun değişkenlerine ilişkin ortalama ve standart sapma değerleri

Değişkenler	n	Min.	Max.	Ort.	Sd.
H - Dürüstlük-Alçakgönüllülük		1,58	5,00	3,76	,55
E - Duyarlılık		1,42	4,88	3,54	,62
X - Dışadönüklük	345	1,21	4,71	3,04	,65
A - Uyumluluk		1,58	4,63	3,18	,55
C - Sorumluluk		1,00	5,00	3,46	,59
O - Deneyime Açıklık		1,25	4,92	3,56	,59

Tablo 5'te görüldüğü gibi kişilik özelliklerini belirlemek geliştirilen altı faktör arasında öğrenciler en yüksek ortalamaya olumlu Dürüstlük-Alçakgönüllülük ($m=3,76$; $sd.=0,55$); en düşük ortalamaya ise Dışadönüklük ($m=3,04$; $sd.=0,65$) sonrasında ise Uyumluluk ($m=3,18$; $sd.=0,55$) faktörlerinde sahip olmuşlardır. Ayrıca Duyarlılık ve Deneyime Açıklık faktörlerinde yakın değerler elde etmişlerdir. Cinsiyet açısından öğrenciler değerlendirildiğinde kişilik özellikleri açısından Dürüstlük-Alçakgönüllülük ($t=,606$; $p=,004$); Duyarlılık ($t=,334$; $p=,000$) ve Sorumluluk ($t=,022$; $p=,033$) faktörlerinde istatistiksel açıdan anlamlılık düzeyinde bir farklılaşma meydana gelmektedir. Bu faktörlerde kız öğrenciler, erkek öğrencilerden daha yüksek ortalamalar elde etmişlerdir. Sınıf ve yaş değişkenleri açısından bir farklılaşma olup olmadığını belirlemek amacıyla gerçekleştirilen Anova analizi sonucunda faktörlerin tamamında geçerli olmak üzere sınıf ve yaş değişkenleri ile kişilik özellikleri arasında anlamlı bir farklılık olmadığı belirlenmiştir.

4.2.2. HEXACO'nun Alt Faktörleri Arasındaki Korelasyon

HEXACO ile ölçülmeye çalışılan kişilik özellikleri kendi aralarındaki korelasyonları incelendiğinde aşağıdaki tabloda gösterilen veriler elde edilmektedir.

Tablo 6. HEXACO'nun Alt faktörleri Arasındaki Korelasyonlar

		H	E	X	A	C	O
H	Pearson	1					
	p						
E	Pearson	,092	1				
	p	,089					
X	Pearson	-,056	-,113	1			
	p	,304	,036				
A	Pearson	,126	-,085	,047	1		
	p	,019	,116	,386			
C	Pearson	,249	,111	,048	-,041	1	
	p	,000	,040	,374	,445		
O	Pearson	,018	-,035	,191	-,040	,181	1
	p	,740	,512	,000	,459	,001	

Tablo 6'ya göre Duyarlılık ile Dışadönüklük ($r=-,113$; $p=,036$) arasında zayıf ancak istatistiksel olarak anlamlı ve negatif; Uyumluluk ile Dürüstlük-Alçakgönüllülük ($r=,126$; $p=,019$) arasında zayıf ancak anlamlı ve pozitif; Sorumluluk ile Dürüstlük-Alçakgönüllülük ($r=,249$; $p=,000$) arasında zayıf ancak anlamlı ve pozitif yine Sorumluluk ile Duyarlılık ($r=,111$; $p=,040$) arasında zayıf ancak anlamlı ve pozitif; Deneyime Açıklık ile Dışadönüklük ($r=,191$; $p=,000$) arasında zayıf ancak anlamlı ve pozitif; ve yine Deneyime Açıklık ile Sorumluluk ($r=,181$; $p=,001$) arasında bir korelasyon olduğu görülmektedir.

4.3. Mistik Tecrübe ile Kişilik Faktörleri Arası Korelasyon

Tablo 7'de Mistik Tecrübe ile Kişilik faktörleri arasındaki korelasyon gösterilmektedir. Tablo incelendiğinde değişkenler arasında zayıf ve pozitif ilişkilerin olduğu görülmüştür. Buna göre Dışadönüklük ile Birleştirme ($r=,112$; $p=,038$); Uyumluluk ile Akli Nitelik ($r=,121$; $p=,025$); yine Uyumluluk ile Dini Nitelik ($r=,127$; $p=,018$) arasında anlamlı ilişkilerin olduğu anlaşılmaktadır. Analiz sonucunda mistik tecrübe ile en çok ilişkili olan kişilik boyutlarının ise Sorumluluk ve Deneyime Açıklık olduğu görülmektedir. Sorumluluk faktörünün Deruni & Subjektif Nitelik dışındaki bütün faktörlerle zayıf ancak pozitif bir korelasyona sahip olduğu belirlenmiştir. Veriler açısından Sorumluluğun Ego Niteliği ($r=,192$; $p=,000$); Birleştirme ($r=,136$; $p=,011$); Zamansal & Mekansal Nitelik ($r=,124$; $p=,022$); Akli Nitelik ($r=,148$; $p=,006$); Anlatılamazlık ($r=,126$; $p=,019$); Olumlu Etki ($r=,135$; $p=,012$) ve Dini Nitelik ($r=,210$; $p=,000$) ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Deneyime Açıklık ise Anlatılamazlık faktörü hariç diğer bütün faktörlerle zayıf ancak pozitif

Tablo 7. Mistik Tecrübe ile Kişilik Faktörleri Arası Korelasyon

		Ego	Birleştirme	Deruni & Subjektif	Zamansal & Mekânsal	Akli	Anlatılmazlık	Olumlu Etki	Dini
H	Pearson	,074	,086	-,049	,011	,100	,022	,049	,098
	p	,172	,112	,366	,842	,064	,685	,368	,069
E	Pearson	-,014	-,013	-,101	-,061	-,045	-,067	,046	-,024
	p	,797	,809	,060	,257	,403	,215	,392	,659
X	Pearson	,104	,112	,024	,048	,092	,031	,045	,055
	p	,054	,038	,663	,378	,087	,563	,408	,310
A	Pearson	-,058	,016	-,013	,051	,121	,070	,058	,127
	p	,282	,763	,807	,347	,025	,197	,284	,018
C	Pearson	,192	,136	-,006	,124	,148	,126	,135	,210
	p	,000	,011	,904	,022	,006	,019	,012	,000
O	Pearson	,208	,174	,226	,169	,208	,077	,196	,181
	p	,000	,001	,000	,002	,000	,153	,000	,001

ve anlamlı bir şekilde ilişkilidir. Bu noktada veriler, Deneyime açıklık ile Ego Niteliği ($r=,208$; $p=,000$); Birleştirme ($r=,174$; $p=,001$); Deruni & Subjektif Nitelik ($r=,226$; $p=,000$); Zamansal & Mekânsal Nitelik ($r=,169$; $p=,002$); Akli Nitelik ($r=,208$; $p=,000$); Olumlu Etki ($r=,196$; $p=,000$) ve Dini Nitelik ($r=,181$; $p=,001$) arasında korelasyon olduğunu göstermektedir.

4.4. Regresyon Analizi

Kişilik özellikleri ile mistik tecrübeyi açıklama gücünü ortaya koymak için Çoklu Doğrusal Regresyon Analizi gerçekleştirilmiştir. Regresyon analizine 6 faktör kişilik özellikleri bağımsız değişken mistik tecrübe deneyimi ise bağımlı değişken olarak alınmıştır.

Tablo 8. Çoklu Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları

	β	t	p	R ²
(H) Dürüstlük - Alçakgönüllülük	,023	,430	,667	,084
(E) Duyarlılık	-,049	-,921	,358	
(X) Dışadönüklük	,030	,569	,570	
(A) Uyumluluk	,070	1,316	,189	
(C) Sorumluluk	,141	2,561	,011	
(O) Deneyime Açıklık	,205	3,799	,000	

Analiz bulguları kişilik özelliklerinin mistik tecrübedeki varyansı %8 oranında açıkladığını göstermiştir. Altı faktör kişilik özelliklerinden sadece Sorumluluk ($\beta=,141$; $p<,05$) ve Deneyime Açıklık ($\beta=,205$; $p<,05$) mistik tecrübedeki varyansı anlamlı olarak açıklamaktadır. Buna göre birey, Sorumluluk ve Deneyime Açıklık değerlerinde yüksek puan aldıkça mistik tecrübe deneyim düzeyi de artacaktır.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Değerlendirme bölümüne konunun felsefi açıdan tartışılabilir iki özelliğine vurgu yapılarak başlanması uygun olacaktır. Bilindiği üzere bilime hakim Batılı paradigma, pozitivizm, emprisizm ve materyalizmi öncelemekte ve ölçülemeyen, sayısal olarak ifade edilemeyen olguları değerlendirme dışında bırakma eğilimindedir. Özü itibarıyla fen ve sağlık bilimlerinde kullanılabilir bu yaklaşımları sosyal bilimciler de benimsemişler ve bu hakim paradigmanın etkisi altında alanlarına ait olguları ölçülemek ve sayısallaştırabilmek için bir takım ölçme araçları geliştirmişlerdir. Araştırmada kullanılan her iki ölçme aracı da bu tür bir çabanın neticesidir. Ölçme araçları açısından bu değerlendirmeden sonra bir de örnekleme ait bir tartışma söz konusudur. Araştırma örneklemini olarak bilişsel özelliklerinin toplumun diğer kesimlerine oranla daha gelişmiş olduğu varsayılan üniversite öğrencilerinin seçilmiş olmasının veriler üzerinde negatif bir etki oluşturduğu ifade edilebilir. Dünyevi ya da sıradan şeylerle olan zıtlığı ifade etmek için kullanılan ve cezbe halleri, karşı konulamaz bir coşkunluk hali ya da derin bir sessizlik ile kendisini belli ettiği düşünülen mistik tecrübe, Batılı çağdaş paradigma tarafından irrasyonel olarak kabul edilmekte ve genel olarak rasyonaliteye alternatif olarak değerlendirilmektedir. Ancak karşılaştırmalı kültür ya da din çalışmaları açısından beşeri tecrübenin evrensel yönünü, mistik bir inancın nesnel ya da tecrübeye dayalı eğilimlerini yansıtmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde bilim felsefesi açısından muhakeme düzeyi en yüksek olan örnekleme mistik tecrübenin ölçülmesi paradoksunun, örneklemin İlahiyat Fakültesi öğrencileri arasından seçilmesi ile aşılması planlanmıştır.

Yukarıdaki felsefi değerlendirmeler ışığında çalışmada mistik tecrübe ve kişilik özellikleri arasındaki ilişkilerin incelenmesi amaçlanmıştır. Demografik değişkenler ile mistik tecrübe bağlamında cinsiyet açısından sadece birleştirme faktöründe anlamlı bir farklılaşma olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Objelerin çokluğunun, bir birlik olarak algılanması tecrübesini ifade eden birleştirme faktöründe cinsler açısından bir farklılaşmanın meydana gelmiş olması beklenilir bir durumdur. Birleştirme faktöründe kız öğrencilerin erkek öğrencilere oranla daha düşük bir ortalama elde etmelerinin altında daha parçacı ve detaycı düşünce yapısına sahip olmalarının yer aldığı düşünülmektedir. Konu üzerinde yapılan bilimsel araştırmalarda kızlar ve erkeklerin orantısız akıl yürütme becerilerinin farklı olduğu ve kızların nitel ve nicel orantısız akıl yürütme becerilerinde erkeklere göre daha başarılı oldukları sonuçları elde edilmiştir.⁵³ Sınıf değişkeni açısından ise birinci sınıfların diğer sınıflara oranla negatif olarak farklılaştıkları görülmektedir. Verilere göre hazırlık ve birinci sınıfta mistik tecrübe ölçüğünden alınan puanlar yüksekken ilerleyen sınıflarda ortalamalar düşmektedir. Bu ise eğitim/rasyonalite ile mistik tecrübe arasında ters yönlü bir ilişki olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Mistik tecrübe ile yaş arasında ise anlamlı bir ilişki belirlenmemiştir.

Literatür mistik tecrübe açısından incelendiğinde olgunun ulusal çapta Albayrak tarafından Giresun ilinde 2009 yılında din görevlileri örnekleminde kullanıldığı

⁵³ Mücahit Gültekin, *Bilimsel Araştırmalarda Kadın-Erkek Farklılıkları* (Bursa: Aile Akademisi, 2014), 27.

görülmektedir. Bağımsız değişkenler olarak cinsiyet, yaş, görev yeri ve görev çeşidinin belirlendiği çalışmada değişkenler arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Ölçeğin oldukça yüksek olan ($\alpha=.81$) geçerlilik ve güvenilirlik özellikleri dikkate alındığında herhangi bir ilişkinin bulunamamasının sebebi olarak 150 kişilik dar bir örneklem grubundan elde edilen veriler gösterilmekte ve sonraki çalışmalar için eğitim durumu ve kişisel tutum ve davranış envanterinin de araştırmalara dahil edilmesi tavsiye edilmektedir.⁵⁴

Örneklemin demografik özellikleri, kişilik özellikleri açısından değerlendirildiğinde ise kız öğrencilerin, Dürüstlük-Alçakgönüllülük, Duyarlılık ve Sorumluluk faktörlerinde erkek öğrencilerden daha yüksek ortalamalara sahip oldukları görülmektedir. Duyarlılık faktöründe bu sonuç beklenilir bir durumken Dürüstlük ve Sorumluluk faktörlerinde yüksek ortalama elde etmeleri önemlidir. Üniversite örnekleminde HEXACO ile yapılan başka bir çalışmada ise sadece Dürüstlük-Alçakgönüllülük ve Duyarlılık faktörlerinde kız öğrencilerin erkek öğrencilerden daha yüksek ortalama elde ettikleri sonucuna ulaşılmıştır.⁵⁵ Sorumluluk faktöründe kız öğrencilerin yüksek ortalamaya sahip olmaları Sosyal Kimlik yaklaşımına bağlı olarak açıklanabilir bir durumdur. Bu durum, ev işleri, çocuk yetiştirme vb. sorumlulukları üstlenen kadın kimliğinin/rolünün doğal ve ontolojik bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Sınıf ve yaş değişkenlerinin ise kişilik özelliklerine etki etmediği sonucu elde edilmiştir.

Korelasyon ve regresyon analizlerinden elde edilen verilere göre kişilik özelliklerinden sadece Uyumluluk, Sorumluluk ve Deneyime Açıklığın mistik tecrübe ile zayıf ancak anlamlı bir ilişkiye sahiptir. Bunların dışında kalan faktörler açısından gerek korelasyon gerekse regresyon analizlerinde anlamlı bir ilişki belirlenmemiştir.

HEXACO ile ölçülen kişilik özellikleri açısından ulusal literatür oldukça dardır. Yapılan çalışmalar ise genellikle ölçeğin psikometrik özelliklerine odaklandığı görülmektedir.⁵⁶ Ulu ve Bulut tarafından yürütülen çalışma ise üniversite öğrencilerinin kişilik özelliklerinden en yüksek ortalamaya Dürüstlük-Alçakgönüllülük (H); en düşük ortalamaya ise Dışadönüklük (X) faktöründe sahip olduklarını göstermektedir. Kişilik özellikleri alt faktörler bazında incelendiğinde ise en yüksek ortalamaya adalet ve en düşük ortalamaya sosyal benlik saygısında sahip oldukları belirlenmiştir. Kişilik özelliklerinden Dürüstlük-Alçakgönüllülük ve Duyarlılığın cinsiyet değişkenine göre anlamlı olarak farklılaştığı; her iki faktör açısından da kız öğrencilerin ortalama puanlarının erkeklere göre daha yüksek olduğu saptanmıştır. Alt faktörlerde ise samimiyet, adalet, korku, endişe, duygusallık ve mükemmeliyetçilik alt faktörlerinde kadınlar; esneklik alt faktöründe ise erkekler yüksek puanlar elde etmişlerdir.⁵⁷

⁵⁴ Albayrak, "Din Görevlilerinin Mistik Tecrübe Düzeyleri (Giresun Yöresi Örneği)", 153-185.

⁵⁵ Ulu ve Bulut, "Üniversite Öğrencilerinin Kişilik Özelliklerinin HEXACO ile Ölçülmesi", 443.

⁵⁶ Wasti, Lee, Ashton ve Somer, "Six Turkish Personality Factors and the HEXACO Model of Personality Structure", 665-684.

⁵⁷ Ulu ve Bulut, "Üniversite Öğrencilerinin Kişilik Özelliklerinin HEXACO ile Ölçülmesi", 443-444.

Analiz sonucunda mistik tecrübe ile en çok ilişkili olan kişilik boyutlarının ise Sorumluluk ve Deneyime Açıklık olduğu görülmektedir. Mistik tecrübe ile kişilik özellikleri karşılaştırıldığında Deneyime Açıklık faktörünün mistik tecrübenin Anlatılamazlık dışındaki bütün faktörleri ile ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Her ne kadar ilişki korelasyon açısından zayıf olarak nitelendirilse de arada pozitif ilişkiler olması önemli bir bulgudur. Yani kişilik özellikleri geliştikçe mistik tecrübe düzeyi de artmaktadır. Bu konuda literatürde benzer bir çalışmanın bulunmayışı karşılaştırma yapma imkanını ortadan kaldırmaktadır.

Her iki değişken açısından araştırmacılara farklı örneklem grupları arasında karşılaştırma yapmaya imkan sağlayacak çalışmalar yapmaları tavsiye edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akdemir-Süleyman, Betül. "Mistisizmin Felsefî Okuması: Walter T. Stace'in Mistik Tecrübeyle İlişkin Düşüncelerinin Bir Değerlendirmesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 37 (2017): 119-148.
- Albayrak, Ahmet. "Dinî Tecrübenin Dışa Vurum Problemi". *Milel ve Nihal* 2 (2005): 65-79.
- Albayrak, Ahmet. "Din Görevlilerinin Mistik Tecrübe Düzeyleri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/1 (2009): 153-185.
- Andresen, Jensine. "Mystical Experience". *Encyclopedia of Science and Religion*. Ed. J. Wentzel Vrede Van Huyssteen. 585. New York: Thompson Gale, 2003.
- Ayten, Ali. "William James (1842-1910) ve Din Psikolojisinde Tecrübe Merkezli Bir Yaklaşım". *İslami Araştırmalar* 19/3 (2006): 454-464.
- Ayten, Ali - Düzgüner, Sevd. *Tasavvuf Psikolojisine Giriş: Bireysel Arınma ve Güzel Ahlak*. İstanbul: Sufi Kitap, 2017.
- Beit-Hallahmi, Benjamin - Argyle, Michael. *The Psychology of Religious Behaviour, Belief and Experience*. London: Routledge, 1997.
- Certel, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. Ankara: Andaç Yayınları, 2003.
- Coe, George Albert. *The Psychology of Religion*. Chicago: Chicago University Press, 1917.
- Çakmaklıoğlu, Mustafa M. "Sembolik Dile Sahip Olması". *Tasavvuf El Kitabı*. Ed. Kadir Özköse. 42-48. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Ertürk, Ramazan. *Sufi Tecrübenin Epistemolojisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2004.
- Forsyth, James. *Psikolojik Din Kuramları*. Ed. Mustafa Ulu. Trc. Necmi Karşı. 152-195. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Gültekin, Mücahit. *Bilimsel Araştırmalarda Kadın-Erkek Farklılıkları*. Bursa: Aile Akademisi Derneği, 2014.
- Happold, Frederick Crossfield. *Mysticism: A Study and an Anthology*. Harmondsworth: Penguin Books, 1963.
- Hill, Peter - Hood, Ralph W. *Measures of Religiosity*. Birmingham: Religious Education Press, 1999.
- Hood, Ralph W. - Morris, Ronald J. - Watson, Paul J. "Further Factor Analysis of Hood's Mysticism Scale". *Psychological Reports* 73/3 (1993): 1176-1178.

60 | Ulu, Mustafa. On The Relationship of Mystical Experience and Personality ...

- Hood, Ralph W. - Francis Leslie J. "Mystical Experience: Conceptualizations, Measurement and Correlates", *APA Handbook of Psychology, Religion, and Spirituality*, Ed. Kenneth I. Pargament. 391-405. Washington: American Psychological Association, 2013.
- Horozcu, Ümit. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Hökekleli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- James, William. *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*. Centenary Edition. London, New York: Routledge, 2002.
- Kayıklık, Hasan. *Din Psikolojisi: Bireysel Dindarlık Üzerine*. Adana: Karahan Kitabevi, 2011.
- Kayıklık, Hasan. *Tasavvuf Psikolojisi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2009.
- Köse, Ali. *Neden İslam'ı Seçiyorlar?* İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Köthe, Gülsu. *Religious Orientation and Personality*. Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1999.
- Lee, Kibeom - Michael C. Ashton. "Psychometric Properties of the HEXACO Personality Inventory". *Multivariate Behavioral Research* 39/2 (2004): 329-358.
- Leuba, James H. *The Psychology of Religious Mysticism*. London: Routledge, 2002.
- Loewenthal, Kate Miriam. *Din Psikolojisi: Kısa Bir Giriş*. Trc. Mustafa Ulu. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Matthews, Gerald - Deary, Ian J. - Whiteman, Martha C. *Personality Traits*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Meadow, Mary Jo - Kahoe, Richard C. *Psychology of religion: Religion in Individual Lives*. Cambridge: Harper & Row, 1984.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Kişilik ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları, 2004.
- Moore, Peter. "Mysticism [Further Considerations]". *Encyclopedia of Religion*. Ed. Lindsay Jones. 6355-6359. Detroit: Thomson Gale, 2005.
- O'Leary, David. "Mysticism". *Encyclopedia of Religious and Spiritual Development*, Ed. Elizabeth M. Dowling - W. George Scarlett. 305-306. California: Sage Publications, 2006.
- Peck, Morgan Scott. *Az Seçilen Yol*. İstanbul: Akaşa Yayıncılık, 2009.
- Piedmont, Ralph L. "Personality and its Assessment". *The Revised NEO Personality Inventory*, 1-34. Boston: The Springer Series in Social/Clinical Psychology, 1998.
- Piedmont, Ralph L. "Understanding Personality and Its Assessment From a Trait Perspective". *The Counsellor's Guide to Clinical, Personality, and Behavioural Assessment*, Ed. Bradley T. Erford. 65-90. Pennsylvania: Lahaska/Harcourt-Brace, 2005.
- Spilka, Bernard - Brown George O. - Cassidy, Stephen A. "The Structure of Religious Mystical Experience in Relation to Pre- and Postexperience Lifestyles". *The International Journal For The Psychology of Religion* 2/4 (1992): 241-257.
- Stace, Walter Terence. *Mysticism and Philosophy*. London: Palgrave Macmillan, 1960.
- Şahin, Hasan - Sevim, Seyfullah. *Tasavvuf*. Ankara: İlahiyât, 2002.
- Şimşek, Halil İbrahim. "Tasavvufun Menşei Meselesi". *Tasavvuf El Kitabı*. Ed. Kadir Özköse. 21-24. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

- Taymur, İbrahim, ve M. Hakan Türkçapar. "Kişilik: Tanımı, Sınıflaması ve Değerlendirilmesi". *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 4/2 (2012): 154-177.
- Thalbourne, Michael A. "The Psychology of Mystical Experience". *Exceptional Human Experience* 9 (1991): 168-186.
- Tóth, Anna Judit. "Mystical Experience in Theurgical Practice". *The Immediacy of Mystical Experience in the European Tradition*. Ed. Miklós Vassányi - Eniko Sepsi - Anikó Daróczi. 23-30. Cham, Switzerland: Springer, 2017.
- Turan, Yahya. "Kişilik ve Dindarlık Üzerine Bir Alan Araştırması". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 20 (2009): 279-295.
- Tüzer, Abdüllatif. *Dini Tecrübe ve Mistisizm*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2006.
- Ulu, Mustafa. "Kişilik ve Şiddet İlişkisi Üzerine Psikolojik Bir Araştırma". *bilimname* 32 (2016): 57-81.
- Ulu, Mustafa, ve Meryem Berrin Bulut. "Üniversite Öğrencilerinin Kişilik Özelliklerinin HEXACO ile Ölçülmesi". *bilimname* 34 (2017): 443-463.
- Uysal, Veysel. *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996.
- Ünal, Mehmet Süheyl. *Mistik Tecrübe Ölçeği'nin Güvenilirlik ve Geçerlilik Çalışması*. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2000.
- Ünal, Mehmet Süheyl. *Dini ve Mistik Tecrübe Yazıları: Psikolojiden Sosyolojiye, Nicelden Nitele*. Rize: STS Yayınları, 2011.
- Wasti, Arzu S., Kibeom Lee, Michael C. Ashton, ve Oya Somer. "Six Turkish Personality Factors and the HEXACO Model of Personality Structure". *Journal of Cross-Cultural Psychology* 39/6 (2008): 665-684.
- Yaden, David B. - Johannes C. Eichstaedt - H. Andrew Schwartz - Margaret L. Kern - Khoa D. Le Nguyen - Nancy A. Wintering - Ralph W. Hood Jr., ve Andrew B. Newberg. "The Language of Ineffability: Linguistic Analysis of Mystical Experiences". *Psychology of Religion and Spirituality*, 2015: 1-9.
- Yüksel, Ayşe Şule - Karacoşkun, Mustafa Doğan. "Tasavvuf Psikolojisi". *Din Psikolojisi El Kitabı*, Ed. Mustafa Doğan Karacoşkun. 215-233. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.